

Artur Żyto, zytoartur@gmail.com

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Studenckie Koło Naukowe Geografów

Śladami poznańskich ewangelików

Słowa kluczowe: turystyka religijno-poznawcza, poznańscy ewangelicy, dziedzictwo kulturowe

Abstrakt

Zorganizowane życie religijne ewangelickiej mniejszości wyznaniowej sięga połowy XVI wieku. Od tego czasu krajobraz kulturowy Poznania wzbogacano obiektami sakralnymi oraz użyteczności publicznej, związanymi z działalnością ewangelików. Po II wojnie światowej wiele kościołów przejęli katolicy, dawne cmentarze przekształcono w parki, a budynki użyteczności publicznej zaadaptowano do pełnienia różnych funkcji. Celem niniejszego artykułu było przedstawienie wyników inwentaryzacji terenowej wzbogaconej przeglądem literatury, co umożliwiło wyznaczenie na obszarze miasta kilkunastu miejsc związanych ze wspólnotą ewangelicką. Jako walory turystyczne mogłyby one stanowić podstawę szlaku kulturowego o charakterze religijno-poznawczym. W ramach podjętej tematyki przeprowadzono również badanie ankietowe wśród poznaniaków. Pozwoliło ono określić w jakim stopniu mieszkańcy miasta są w stanie zlokalizować obiekty poewangelickie w przestrzeni miejskiej, a także zidentyfikować poziom ich świadomości genezy wskazanych miejsc. Większość ankietowanych identyfikuje poewangelickie obiekty, jednak zaledwie zna ich pierwotne przeznaczenie. Zainteresowanie mieszkańców dziedzictwem ewangelików staje się szansą na poznanie spuścizny tej mniejszości wyznaniowej w roku jubileuszu 500 lecia Reformacji.

Wprowadzenie

Dziedzictwo kulturowo-religijne Poznania ukształtowane zostało w ostatnich stuleciach, przez współżyjących na tym terenie katolików, ewangelików i Żydów. O ile budowle sakralne związane z konfesją katolicką są szeroko promowane i udostępniane turystom w różnych częściach miasta, a obiekty utożsamiane z judaizmem opisane zostały w publikacji „Żydzi w Poznaniu. Krótki przewodnik po historii zabytkach” autorstwa Witkowskiego [2012], o tyle miejsca bezpośrednio związane z ewangelikami wciąż nie doczekały się odpowiedniego opracowania i prezentacji.

Celem niniejszego artykułu jest uzupełnienie opisanego powyżej stanu rzeczy poprzez dokonanie inwentaryzacji i charakterystyki spuścizny poewangelickiej na obszarze miasta. Ponad to, w ramach podjętej problematyki postanowiono zweryfikować świadomość mieszkańców Poznania w zakresie lokalizacji i znajomości genezy poszczególnych miejsc związanych z ewangelikami. Przyjęta hipoteza zakłada, że poznaniacy stosunkowo łatwo będą w stanie określić położenie wskazanych obiektów, jednak znajomość ich ewangelickiej przeszłości może być w większości przypadków niska. Z tego względu dostępne w przestrzeni miejskiej obiekty dziedzictwa ewangelickiego mogą być postrzegane z zainteresowaniem, jako walory turystyczne. Zachętą do ich zwiedzania ma być proponowany szlak kulturowy o charakterze religijno-poznawczym pod nazwą „Śladami poznańskich ewangelików”.

Metodyka przeprowadzonych badań obejmowała analizę i przegląd zawartej w bibliografii literatury oraz stron internetowych dotyczących zagadnień związanych

z turystyką kulturą, turystyką religijną oraz historią poszczególnych obiektów poewangelickich w Poznaniu. Z dostępnej literatury wyselekcjonowane zostały odpowiednie treści pozwalające rozwinąć omawianą problematykę badawczą oraz dostarczyć informacji o aktualnym stanie opracowania poszczególnych miejsc. Wykorzystując metodę badań terenowych dokonano inwentaryzacji obiektów poewangelickich, zapoznano się ze stanem obecnym wybranych miejsc, zweryfikowano występowanie i dostępność tablic zawierających informacje z zakresu historii i architektury danych obiektów oraz wykonano dokumentację fotograficzną. Odwiedzone miejsca zostały poddane selekcji, uwzględniającej kryterium stanu zachowania obiektów oraz ich położenie względem siebie, co stanowiło podstawę wytyczenia potencjalnej trasy turystycznej. W toku prac empirycznych przeprowadzono badanie z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety, który dotyczył zagadnień związanych z turystyką kulturową w Poznaniu. Na potrzeby niniejszego artykułu wyselekcjonowano część wyników obejmujących kwestie związane z lokalizacją obiektów poewangelickich oraz świadomością ich genezy.

Przez pojęcie obiekty poewangelickie i ewangelickie w omawianym kontekście należy rozumieć należy budynki sakralne i świeckie oraz miejsca będące terenami zielonymi, które w przeszłości lub obecnie związane są bezpośrednio z ruchem zapoczątkowanym przez księdza Marcina Lutera w 1517 roku i służyły zarówno ewangelikom narodowości polskiej jak i niemieckiej.

Przegląd literatury

Dziedzictwo poznańskich ewangelików, obejmujące obiekty pełniące zarówno funkcje sakralne jak i świeckie, stanowi obecnie trwały element krajobrazu miasta. Choć często są to obiekty wyróżniające się w otoczeniu, które swoją architekturą przyciągają uwagę przechodniów, to jednak dla wielu osób przeszłość mijanych budynków czy miejsc pozostaje nieznana. Zjawisko to wynika przede wszystkim z braku wystarczającej liczby opracowań, zarówno w formie książkowej jak i folderów czy ulotek informacyjnych, które byłyby nośnikami podstawowej informacji krajoznawczej. Najcenniejsze atrakcje turystyczne Poznania, postrzegane często jako rozpoznawalne wizytówki miasta, zestawione zostały w postaci szlaków turystycznych, funkcjonujących w większości, w ramach szeroko rozumianej turystyki kulturowej. Obok pozycji promowanych przez oficjalny internetowy portal turystyczny miasta (www.poznan.travel), takich jak „Najstarszy Poznań”, „Stare Miasto”, „Trakt Królewsko-Cesarski” pojawiają się tam m.in. takie propozycje jak „Śladami fortyfikacji miejskich”, „Zielony Poznań” czy „Szlakiem modernizmu”. Foldery tematyczne syntetycznie przedstawiają turyście oraz mieszkańcom zainteresowanym krajoznawstwem podstawowe informacje o najważniejszych miejscach i obiektach, połączonych w ramach jednej trasy motywem przewodnim. Żaden z oficjalnie wytyczonych na obszarze miasta szlaków turystycznych nie poświęca większej uwagi obiektom poewangelickim. Jedyna wzmianka pojawia się w przypadku kościoła Najświętszego Zbawiciela (dawnego zboru św. Pawła) zlokalizowanego na trasie Traktu Królewsko-Cesarskiego.

Dostępna na rynku wydawniczym literatura, w zakresie analizowanego tematu, podzielić można na pozycje monograficzne oraz przewodniki turystyczne. Spośród pozycji mogących stanowić podstawę do opracowania treści krajoznawczej na potrzeby przewodników i folderów tematycznych czy tablic informacyjnych w terenie, na uwagę zasługuje cykl książek i artykułów poświęconych historii protestantyzmu w Poznaniu i okolicach autorstwa Kieca [1998, 2001, 2015]. Opisujące one dość szczegółowo funkcjonowanie poszczególnych zborów na terenie miasta oraz sytuację religijną w regionie. Cykl monografii „Kronika Miasta Poznania”, przy okazji charakteryzowania poszczególnych dzielnic miasta również dostarcza informacji o działaniu parafii ewangelickich – Mrugańska-

Banaszak [1999], Kiec [1998], Żyto [2016]. Seria monografii „Zabytki Poznania”, w pozycjach dotyczących konkretnych kościołów, ukazuje z kolei bardziej szczegółowe omówienie kwestii ewangelików, zaznaczając już w tytule genezę danego obiektu sakralnego – „Dawny kościół św. Pawła na Fredry” [Krzyślak 2003] oraz „Dawny zbór św. Krzyża na Grobli” [Błaszczak 2003]. Syntetyczne ujęcie rozproszonych w różnych publikacjach informacji, związanych z działalnością poznańskich ewangelików, umożliwiłoby ich integrację w jednym opracowaniu, które kompleksowo prezentowałoby obraz poruszanego zagadnienia. Potencjał obiektów poewangelickich w kontekście turystyki kulturowej Poznania zarysowany został przez Żyto [2017], co stanowi materiał będący podstawą do tworzenia szlaku o charakterze religijno-poznawczym. W ostatnich latach ukazała się monografia traktująca o zabytkach bamberskich w mieście [Paradowska 2008], o poznańskich Żydach [Witkowski 2012], dostępna w języku polskim, niemieckim i angielskim, co świadczy o zapotrzebowaniu wśród mieszkańców i gości na opracowania poświęcone mniejszościom narodowym i wyznaniowym.

Rok 2017 w Kościele Ewangelicko-Augsburskim w Rzeczypospolitej Polskiej jest czasem szczególnym, w którym przypada zwieńczenie działań zapoczątkowanych w 2008 roku, związanych z przygotowaniami do 500-lecia pamiątki Reformacji. Jednym z efektów międzynarodowego projektu społeczno-religijnego „Dekada Lutra” było uruchomienie specjalnego portalu internetowego udostępnionego do współtworzenia przez wszystkich zainteresowanych – www.historia.luter2017.pl – w celu utworzenia wirtualnej biblioteki dziedzictwa ewangelickiego w Polsce. Obecnie, dzięki wykorzystaniu wspomnianej aplikacji internetowej, na obszarze Wielkopolski zinwentaryzowano niespełna 60 obiektów i miejsc, a tylko jedno z nich z położone jest w Poznaniu. W związku z trwającym rokiem jubileuszowym obserwuje się większą aktywność środowisk ewangelickich oraz osób zainteresowanych tą jedną z najstarszych mniejszości wyznaniowych w naszym kraju. Jej przejawem jest m.in. wzrost liczby opracowań udostępnianych jako foldery, czego przykładem w skali krajowej jest trakt luterński w Piotrkowie Trybunalskim, przewodniki turystyczne Żerańskiego [2009a, 2009b, 2010, 2011], monografie, m.in. Machowska, Wałkowska [2015] oraz mobilne wystawy, np. „Reformatory”, przygotowana przez parafię Ewangelicko-Augsburską w Poznaniu. Ciekawym przykładem aktywności jest również projekt „Zagubione ślady społeczności ewangelickiej we Włocławku i okolicach” realizowany przez Uniwersytet Trzeciego Wieku we Włocławku, w ramach którego opracowane zostały tablice informacyjne oraz zorganizowano spotkania kulturalne. W obchody jubileuszowe włączyło się również w 2015 r. Prezydium Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego ustanawiając odznakę „Szlakiem protestantyzmu w Polsce”, która przysługuje po odwiedzeniu odpowiedniej liczby obiektów dziedzictwa ewangelickiego, wybranej przez turystę spośród listy udostępnionej w portalu www.luter2017.pl. Na tej samej platformie zorganizowano też konkursy mające na celu zwrócenie uwagi na dorobek ewangelicki w Polsce – konkurs filmowy, fotograficzny oraz literacki związany z publikacją monografii naukowej. Innym przejawem działalności upamiętniającej obecność ewangelików na danym terenie jest projekt „Wirtualnego Muzeum Ewangelicyzmu”, obejmujący Bytom i okolice, którego głównym celem jest pobudzenie mieszkańców i gości do refleksji nad wkładem bytomskich ewangelików w rozwój regionu oraz przekazanie możliwie wyczerpujących informacji o zachowanych obiektach. Oprócz wyżej wymienionych przykładów warto wspomnieć jeszcze o „Kujawskim szlaku ewangelickim”, wirtualnym przedsięwzięciu prezentującym zapomniane dziedzictwo kujawskich ewangelików w postaci opracowanych map, kolekcji multimedialnych i opisów wzbogaconym w późniejszym czasie tablicami informacyjnymi w terenie.

W kontekście przytoczonych powyżej propozycji idea skonstruowania szlaku zatytułowanego „Śladami poznańskich ewangelików” zyskuje jeszcze większą rację bytu, wpisując się dodatkowo w ramy przeżywanego roku jubileuszowego.

Ewangelicy w Poznaniu

Pierwsze wzmianki o poznańskich ewangelikach pojawiają się w XVI wieku. Ich obecność, będąca często skutkiem konwersji religijnej wynikała początkowo przede wszystkim z podtrzymywanych kontaktów handlowych i kulturowych z coraz to bardziej zreformowanym zachodem. Miejsce, w którym w sposób zorganizowany zainicjowano życie religijne innowierców, była rezydencja rodu Górków herbu Łódzia, zlokalizowana przy ul. Wodnej (obecnie gmach Muzeum Archeologicznego – Pałac Górków). Niewątpliwie ważną postacią dla wspólnoty ewangelickiej był kasztelan poznański i starosta generalny wielkopolski, Andrzej I Górka (1500-1551 r.), który pomimo katolickich korzeni zdecydował się na udzielenie swojego protektoratu dla zreformowanych chrześcijan, wstępując samemu w ich szeregi. Od połowy XVI w. rezydencja, przebudowana na pałac z kaplicą, stała się najważniejszym ośrodkiem wielkopolskiej reformacji w myśl humanistycznej tolerancji światopoglądowej. Ostatecznie, po wygaśnięciu rodu Górków (1592 r.) przez blisko dwieście lat poznańscy ewangelicy spotykali się prywatnie w domach lub w niewielkim, drewnianym kościele zlokalizowanym poza murami miejskimi na Górze Czerwowskiej, gdzie w miejscu odpowiadającym położeniu dzisiejszemu pomnikowi Armii Poznań znajdował się również cmentarz parafialny, szkoła, szpital i zabudowania gospodarcze [Błaszczuk 2001, s. 23-45].

W 1616 r. całość zabudowań została stracona w wyniku podpalenia, będącego wyrazem niepokojów społecznych i wrogiego nastawienia katolickiej ludności do dysydentów. Kolejne 150 lat to okres, w którym ewangelicy zmuszeni byli korzystać z miejsca modlitwy poza murami miasta, aż do czasu najazdu szwedzkiego, gdy w latach 1704 – 1710 władze umożliwiły celebrowanie nabożeństw przy ul. Woźnej, w pomieszczeniach łaźni miejskiej. Po przywróceniu polskich władz w mieście wierni ponownie zostali pozbawieni miejsca spotkań oraz dobytku wspólnotowego i przez ponad pół wieku wciąż pozostawali bez własnej siedziby. Sytuacja zmieniła się na korzyść po roku 1768, co wynikało z postanowień Traktatu Warszawskiego. Zapewniał on gwarancję tolerancji wyznaniowej w Polsce i oficjalnie zamykał okres prześladowań mniejszości religijnych. Ewangelicy otrzymali wówczas teren pomiędzy rozlewiskami Warty a Groblą z przeznaczeniem na budowę zboru, która rozpoczęła się w 1777 r.. Do czasu poświęcenia świątyni w 1786 roku, nabożeństwa luterzańskie sprawowane były tymczasowo w Wadze Miejskiej. Tworzenie się ośrodka wspólnoty ewangelickiej na Grobli wpłynęło niewątpliwie na rozwój tego urokliwego w ówczesnym czasie miejsca. Pobliskie tereny stawały się stopniowo głównym miejscem osiedlania się przybywającej ludności niemieckiej, w przeważającej mierze będącej wyznania ewangelickiego. Coraz więcej ludzie migrowało chętnie z ciasnych zabudowań miejskich na tereny przedmiejskie, w tym m.in. zamożne rodziny ewangelickie, które przyczyniały się do rozwoju gospodarczego tych terenów. „Wyłonił się z tej panoramy obraz luteran jako ludzi światłych, zapobiegliwych i przedsiębiorczych, mających uznanie dla pracy (...) stanowiącej moralny aspekt zbawienia” [Błaszczuk 2001, s. 8]. W wyniku zmian granic terytorialnych, na mapie osiemnastowiecznej Europy, Polska na skutek rozbiorów przestała istnieć, a Poznań na mocy postanowień z 1792 r. włączony został do Prus

Pod koniec XVIII wieku w ok. 17 tys. mieście 60% Poznańczyków stanowili katolicy, 24% Żydzi i 15% protestanci. Analiza podziału ówczesnego społeczeństwa pozwala twierdzić, iż w dużym stopniu podział wyznaniowy i narodowy pokrywał się ze sobą [Trzeciakowski 1992, s. 8]. Wraz z systematycznym przyrostem ludności możemy zaobserwować, iż liczba Niemców również uległa zmianie, tak że w roku 1890 stanowili oni najwięcej, bo niemal połowę mieszkańców – ok. 50 tys. osób. W XIX-wiecznym Poznaniu doszło do gwałtownego wzrostu liczby ludności; na ulicach język polski i niemiecki przeplatały się wzajemnie, co wynikało z faktu współżycia ludności dwóch narodowości tworzących mozaikę kulturową miasta. Narastające potrzeby duszpasterskie doprowadziły do inicjatywy wznoszenia kolejnych świątyń. W 1838 r. rozpoczęła się budowa kościoła

u zbiegu ul. Półwiejskiej i Krysiewicza (Ryc. 1), a dwadzieścia lat później nowomiejskiej parafii przy ul. Fredry. Do Poznania, w 1865 r. sprowadzone zostały również siostry Diakoniski (przez Polaków nazywane niemieckimi zakonnicami) posługujące potrzebującym, którym powierzono założenie i prowadzenie szpitala przy ul. Zagórze 15. W kolejnych latach wzniesiony został kolejny szpital wraz z domem zakonnym przy ul. Libelta [Wojtczak 2009, s. 176].

Ryc. 1 Nieistniejący kościół staroluterski

św. Piotra, pocz. XX wieku

Źródło: <http://poznan.luteranie.pl/parafia/historia/>
[27.04.2017]

W przeciągu kilku lat po I wojnie światowej sytuacja uległa zmianie, gdyż rozpoczęła się fala emigracji, określana często mianem *Ostflucht*. Ludność ewangelicka z 32% mieszkańców, którą stanowiła w 1910 r., zmalała do zaledwie 2,6% w 1931 r. i wynosiła ok. 6500 osób, spośród których 4983 było przedstawicielami narodowości niemieckiej [Dworecki 1992, s. 44]. W Poznaniu działały wówczas dwa zreformowane Kościoły: Ewangelicko Augsburski (najstarszy nurt protestantyzmu) oraz Ewangelicki Kościół Unijny (utworzony w 1817 roku z inicjatywy króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III), dzielący się na nurt luterński i reformowany, do którego swoją przynależność określiła większość wiernych. Główna siedziba

władz duchownych – Konsystorz Ewangelicki – zlokalizowana była przy ul. Młyńskiej 11a i swoją jurysdykcją obejmował gminy ewangelicko-unijne w ówczesnym województwie pomorskim i poznańskim. To właśnie tej stosunkowo niewielkiej wspólnoty ewangelików współczesne miasto zawdzięcza największą ilość obiektów dziedzictwa [Żyto 2017, s. 380]. Życie religijne mieszkańców skupiało się w pięciu gminach luterńskich i jednej reformowanej, a każda z nich miała do dyspozycji odrębny kościół, stanowiący modlitewne centrum wspólnoty. Luteranom służyły zbory św. Krzyża, św. Pawła, św. Łukasza, św. Mateusza oraz Chrystusa, reformaci korzystali zaś ze wspomnianego już wcześniej kościoła św. Piotra, a staroluteranie (konfesja przeciwna łączeniu luteranizmu i kalwinizmu w kościołach unijnych na obszarze Królestwa Prus, działająca niezależnie od króla) gromadzili się w świątyni Krzyża Świętego. Nowe ośrodki powstawały najczęściej w wyniku podziału istniejących wcześniej, rozległych terytorialnie parafii, co miało umożliwić wiernym lepszy kontakt z pastorem oraz łatwiejsze utożsamianie się z Kościołem, korzystanie z nabożeństw i z tzw. szkółek niedzielnych adresowanych do dzieci i młodzieży. Dalszy rozwój działalności zakonu sióstr Diakonisek obejmował wzniesienie dużego kompleksu szpitalno-zakonnego poza granicami ówczesnego miasta, przy ul. Grunwaldzkiej, który został oddany do użytku w 1911 r. (Ryc. 2). Polski Zbór Ewangelicko-Augsburski, który wyodrębnił się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w latach dwudziestych ubiegłego wieku, rozpoczął swoją działalność w przekazanej mu świątyni św. Krzyża przy ul. Ogrodowej.

Ryc. 2 Szpital Zakonu Sióstr Diakonisek, 1911 rok

Źródło: <http://fotopolska.eu/> [27.04.2017]

W latach 1939-1945 kościoły ewangelickie funkcjonowały na ogół normalnie, służąc przede wszystkim niemieckiej ludności miasta. Po II wojnie światowej dzieje poznańskich ewangelików uległy znacznym przeobrażeniom; ostatnie nabożeństwa odprawione zostały w styczniu 1945 r., a następnie obiekty zostały przejęte przez katolików. Liczba ewangelików gwałtownie spadła w związku z masową migracją protestantów na zachód. Nabożeństwa ewangelickie dla Polaków odbywały się przez rok w prywatnym mieszkaniu przy ul. Kossaka 9, będącego własnością Polskiego Towarzystwa Ewangelickiego.

W okresie powojennym polska parafia ewangelicko-augsburska starała się o odzyskanie jednej ze swoich świątyń. Pomimo wieloletnich prób wspólnota spotkała się jednak z negatywną odpowiedzią, w skutek czego wierni zmuszeni byli korzystać z zaadaptowanej na kościół dawnej kaplicy cmentarnej przy ul. Grunwaldzkiej oraz gościnie, w czasie większych uroczystości, z kościoła przy ul. Ogrodowej, który od 1947 r. stał się własnością metodystów. W 1998 r. parafii udało odzyskać się część terenów dawnego cmentarza w okolicy Parku Zwycięstwa. W 2000 r. podczas uroczystych obchodów 80 rocznicy powstania polskiej parafii ewangelickiej, otaczający kaplicę park otrzymał imię ks. seniora G. Manitiusa, od 1924 roku proboszcza polskiej parafii ewangelickiej w Poznaniu, zwierzchnika Diecezji Wielkopolskiej, który zginął śmiercią męczeńską z rąk hitlerowców w Forcie VII w 1940 r. Odślonięcie głazu upamiętniającego patrona parku oraz poświęcenie kamienia węgielnego pod centrum parafialne z kościołem przy ul. Obozowej miało miejsce w 2002 r., a uroczyste poświęcenie nowej świątyni Łaski Bożej odbyło się dwa lata później.

Innym miejscem, mającym bezpośredni związek z poznańskimi ewangelikami, jest kwatera ewangelicka cmentarza komunalnego na Miłostowie. To właśnie tutaj przeniesiona została część zwłok z likwidowanych po II wojnie światowej nekropolii ewangelickich miasta oraz monument ukazujący oblicze Chrystusa [Domasłowski 2005, s. 57-98].

Dziedzictwo poewangelickie a turystyka kulturowa (religijna)

Walory turystyczne, wynikające przede wszystkim ze zróżnicowanych architektonicznie obiektów poewangelickich, mogą być postrzegane zwłaszcza przez pryzmat turystyki kulturowej, odznaczającej się szerokim obszarem zainteresowań. W aspekcie dziedzictwa ewangelickiego turystykę kulturową należy postrzegać jako część turystyki krajoznawczej, gdyż właśnie poprzez poznanie kultury człowiek jest w stanie lepiej zrozumieć i przyswoić wiedzę o regionie i kraju [Żyto 2017, s. 380]. Dla lepszego zrozumienia idei i potencjału turystyki kulturowej warto na wstępie zwrócić uwagę na przykładowe jej definicje, obrazujące to zjawisko z różnych punktów widzenia oraz obowiązujące kryteria podziału.

Mikos von Rohrscheidt [2008, s. 52] kategoryzuje różne rodzaje turystyki kulturowej w trzy podstawowe grupy: turystykę kultury wysokiej, turystykę edukacyjną oraz powszechną turystykę kulturową. Kontakt turysty z obiektami poewangelickim może zachodzić w ramach mieszczącej się w pierwszej grupie turystyki dziedzictwa kulturowego, którą Gawęł [2011, s. 22] definiuje jako zachowane dla przyszłych pokoleń obiekty materialne i niematerialne, wyrażające się m.in. określonym systemem wierzeń, o których pamięć staje się zasobem tworzącym dziedzictwo przyszłych pokoleń. W tym kontekście turystyka kulturowa oznacza podejmowanie wszelkiej aktywności turystycznej, której głównym celem jest „zetknięcie się uczestników z zabytkami, zespołami i miejscami uznawanymi oficjalnie za dziedzictwo kulturowe świata, kraju lub regionu” [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 53]. Doświadczenia turystów w omawianym aspekcie zachodzą w ważnej w skali regionu przestrzeni miejskiej, dlatego można je również włączać w ramy turystyki miejskiej, przynależnej do powszechnej turystyki kulturowej. W tym samym wydzieleniu znajduje się wreszcie turystyka religijna i pielgrzymkowa, jednoznacznie utożsamiana z obiektami sakralnymi i świeckimi związanymi z danym wyznaniem. Omawiana problematyka skłania do zwrócenia uwagi przede wszystkim na turystykę religijną o charakterze poznawczym, której głównym celem jest odwiedzanie miejsc kultu w przeszłości lub obecnie związanych z protestantyzmem. Motywem jej podejmowania mogą być pobudki: religijne, w przypadku pielgrzymowania i nawiedzania poszczególnych miejsc, religijno-poznawcze, związane z chęcią przeżycia doświadczeń duchowych i innych wynikających z kontaktu z dziedzictwem kulturowym oraz czysto poznawcze, ograniczające się do podróżowania tylko ze względu na chęć czerpania wartości edukacyjnych i kulturowych [Mikos von Rohrscheidt 2008, s.146-149]. W innym ujęciu, zaproponowanym przez Kosiewicza [2003] zwiedzanie obiektów poewangelickich można by zakwalifikować w węższe pojęciowo ramy turystyki religioznawczej, jeżeli motywacja do ich poznania nie wynikałaby z przekonań religijnych turysty, a ograniczała się jedynie do chęci zaznajomienia się przez ich pryzmat z daną religią. Klasyfikacja obiektów poewangelickich w ramy turystyki kulturowej (religijnej), wynika również bezpośrednio z definicji zorientowanej na jej ofertę, zgodnie z którą „Turystyka kulturowa wykorzystuje budynki, relikty i obyczaje w krajobrazach, miejscowościach i budowlach, by przybliżyć zwiedzającym rozwój kulturowy, społeczny i gospodarczy danego terytorium (...)” [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 24]. Przyjęty za dominujący w niniejszym zagadnieniu aspekt poznawczy turystyki religijnej wynika z faktu wzrastającej sekularyzacji. Przejawia się on w odrzuceniu religii postrzeganej jako istotny składnik życia z jednoczesnym podtrzymaniem zainteresowania jej tematyką, stanowiącą często fundament własnego kręgu kulturowego jednostki (Mikos von Rohrscheidt 2013, s. 86). Doświadczenia turystów zachodzące w ich kontakcie z różnego rodzaju obiektami architektonicznymi wzniesionymi w oparciu o konkretne przekonania religijne mogą stać się kluczem do zrozumienia teraźniejszości poprzez poznanie przeszłości, której ślad utrwalił się znacząco w krajobrazie. W kontekście podejmowanego tematu na uwagę zasługuje również rozumienie turystyki kulturowej poprzez zwrócenie uwagi na indywidualne motywy konsumenta, gdyż „Turystyka kulturowa to taka

forma turystyki, w której zainteresowania podróżujących koncentrują się na bogatej przeszłości ludzi bądź obszarów, zachowanej i odzwierciedlonej w zabytkach, historycznych okolicach (...)” [Mikos von Rohrscheidt, 2008, s. 27]. W oparciu o typologię turystów religijnych, którą proponuje Mikos von Rohrscheidt [2016, s. 73], osoby zainteresowane przejawami życia poznańskich ewangelików oraz związanymi z tym wytworami elementów dziedzictwa kulturowego zaliczyć można do grupy osób podejmujących religijną turystykę wiedzy. Umożliwia ona zapoznanie się z założeniami danej doktryny religijnej poprzez pozyskiwanie wiadomości w czasie zwiedzania form materialnych (obiektów), a także kontakt z przedstawicielami danej religii i obserwację podejmowanych przez nich rytów [Ibidem, s. 78].

Bogata przeszłość poznańskich ewangelików ma swoje odzwierciedlenie w zachowanych do czasów współczesnych materialnych obiektach, będących trwałym śladem i pamiątką świadczącą o obecności na poznańskiej ziemi ewangelickiej mniejszości wyznaniowej. Przytoczone definicje obrazują różne możliwości postrzegania wybranego wycinka turystyki kulturowej, jaki stanowi turystyka religijna i dowodzą, że obiekty poewangelickie mogą być przedmiotem zainteresowania turystów kulturowych.

Szlak krajoznawczy „Śladami poznańskich ewangelików”

Dobry stan zachowania obiektów poewangelickich oraz możliwość wzbogacenia ich prezentacji archiwalnymi fotografiami, umożliwia opracowanie i publikację kompleksowej informacji skierowanej zarówno do turystów jak i mieszkańców (krajoznawców), m.in. w postaci krajoznawczego (kulturowego) szlaku dedykowanego szczególnie turystom religijno-poznawczym. Idea jego konstrukcji, pod proponowaną nazwą „Śladami poznańskich ewangelików”, opiera się przede wszystkim na waloryzacji tkwiącego na różnych obszarach Poznania potencjału, związanego z wielowiekową działalnością ewangelików. Wyselekcjonowanie poszczególnych obiektów, nadanie im na nowo wspólnego mianownika, jakim byłoby oznakowanie uświadamiające odwiedzających o genezie danych miejsc, pozwoliłoby ożywić pamięć w regionie o historii i ludziach, którzy ją tworzyli. Upamiętnienie poznańskich ewangelików miałoby też swój wymiar dla samych wiernych Kościoła, którzy w roku 2017 świętują uroczystość 500-lecia Reformacji. Proponowane oznaczenie tematycznego szlaku przedstawiono na mapie (Ryc. 3). Wykorzystano w nim dwa elementy: konturowy zarys planu poznania w postaci usługi WMS (www.sip.geopoz.pl) oraz tzw. Różę Lutra, będącą herbem ks. Marcina Lutra.

Tematyka szlaku dedykowana jest przede wszystkim samym mieszkańcom Poznania i okolic, uprawiającym różne formy turystyki, którzy chcieliby bliżej zaznajomić się z historią i ewolucją konkretnych miejsc. Osobną podgrupę stanowić mogą uczniowie lokalnych szkół, którzy w ramach lekcji związanych z edukacją regionalną byłoby w stanie wykorzystać ten szlak do odkrycia bogactwa dziedzictwa historycznego. Kolejną grupą będą turyści krajoznawcy, dla których poznawanie miasta w ten sposób byłoby alternatywą lub uzupełnieniem standardowego programu zwiedzania. Trzecią grupę stanowić mogą osoby mieszkające niegdyś na obszarze Poznania i okolic, w tym przede wszystkim ludność niemiecka, dla której podróż do stolicy Wielkopolski miałaby charakter sentymentalny i wiązała się z podążaniem śladami swoich przodków. Specyficzną grupę mogliby również stanowić uczestnicy „Ekumenicznej Pielgrzymki od Jana do Piotra i Pawła”¹.

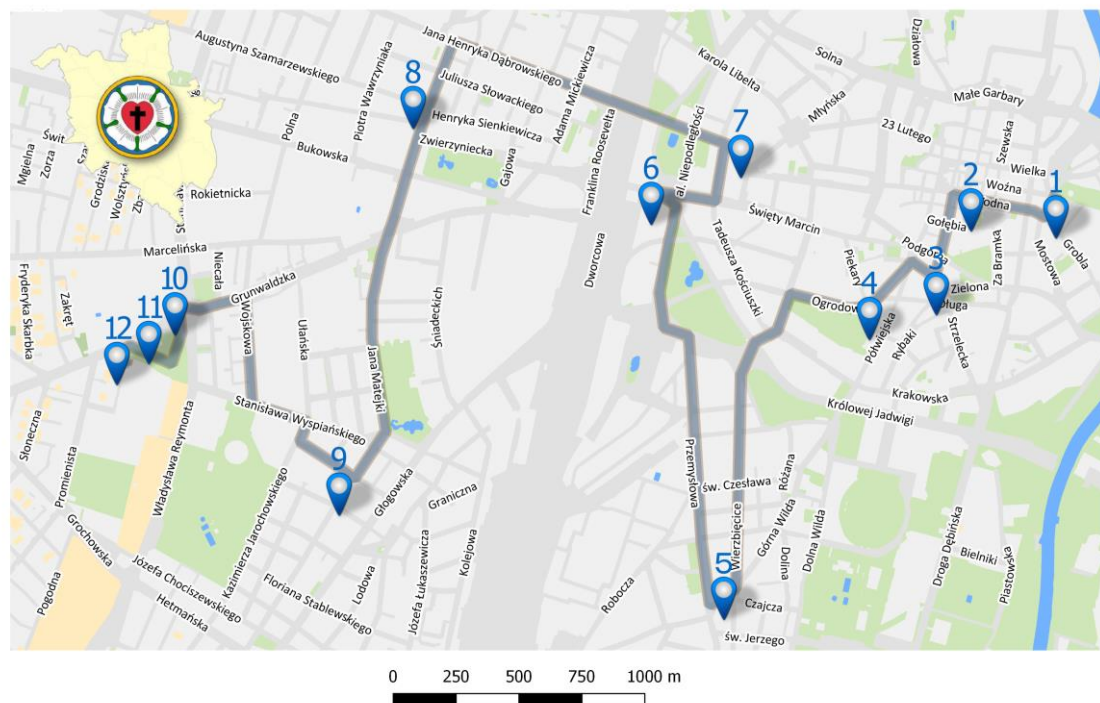
¹ „Ekumeniczna Pielgrzymka od Jana do Piotra i Pawła” wiedzie szlakiem, który niegdyś przemierzył Otton III. Nazwa wywodzi się od wspomnień rozpoczynających i kończących pielgrzymowanie, a więc uroczystości św. Jana Chrzciciela (23.06.) oraz św. Piotra i Pawła (30.06.). Jest to coroczne wydarzenie, w czasie którego pielgrzymi pokonują trasę między Magdeburgiem a Gnieznem. Uczestnikami pielgrzymki są zarówno katolicy jak i ewangelicy, skupieni pod ideą znoszenia barier kulturowych pomiędzy osobami różnego wyznania i narodowości, w duchu wzajemnego poszanowania i tolerancji. Trasa wędrówki, częściowo pieszej, częściowo

W odniesieniu do profili turystów religijnych ukierunkowanych poznawczo [Mikos von Rohrscheidt 2016, s. 80-82] adresatami szlaku byłyby osoby zainteresowane poznawczo formami będącymi wyrazem idei religijnej, samodzielnie odwiedzające tego typu obiekty zarówno sakralne jak i świeckie. Wśród typowych aktywności turystycznych podejmowanych przez tą grupę wspomniany autor wymienia m.in. zwiedzanie tematyczne z komentarzem interpretacyjnym, objaśnienie struktury obrzędów i symboli rytów czy spotkanie z reprezentantami danej wspólnoty.

Projekt szlaku „Śladami poznańskich ewangelików” składa się z zestawieniowych ze sobą poszczególnych komponentów w formie trasy turystycznej, zgrupowanych w trzy rodzaje obiektów: kościoły (obecnie lub w przeszłości ewangelickie), zagospodarowane tereny zielone (obecnie parki będące w przeszłości cmentarzami ewangelickimi) oraz obiekty użyteczności publicznej (budynki przeznaczone dla ewangelików lub powstałe przy ich udziale).

Liczący ok. 9 km, nieliniarny szlak, rozpoczyna się w najstarszym zachowanym do czasów współczesnych miejscu, związanym z działalnością ewangelików na terenie Poznania – w kościele Wszystkich Świętych, zlokalizowanym pomiędzy ul. Grobla a ul. Ewangelicką (Ryc. 3.). Następnie, ulicami Starego Miasta, szlak ponownie wiedzie na tereny zlokalizowane poza murami średniowiecznego miasta aż do serca południowej dzielnicy Poznania – Wildy, skąd prowadzi do tzw. „dzielnicy nowomiejskiej”. Z okolic placu A. Mickiewicza trasa poprowadzona została przez takie rejony miasta Jeżyce i Łazarz, a zakończona w miejscu, łączącym teraźniejszość z przeszłością – w okolicy zabytkowych zabudowań ewangelickich oraz kościoła wzniesionego u progu XXI wieku.

ŚLADAMI POZNAŃSKICH EWANGELIKÓW

Ryc. 3 Wybrane obiekty poewangelickie i ewangelickie w Poznaniu na przykładowej trasie

Legenda: 1-kościół Wszystkich Świętych, 2-Pałac Górków, 3-gmach III LO, 4-kościół metodystyczny Św. Krzyża i park im. J.H. Dąbrowskiego, 5-kościół Maryi Królowej, 6-gmach Akademii Muzycznej, 7-kościół Najświętszego Zbawiciela, 8-kościół Podwyższenia Krzyża Św., 9-kościół św. Anny, 10-Szpital Kliniczny im. H. Święcickiego, 11-park im. G. Manitiusa, 12-kościół Łaski Bożej.

Źródło: opracowanie własne

autokarowej, z roku na rok ulega drobnym modyfikacjom, co umożliwia pielgrzymom zwiedzenie i poznanie nowych miejsc (<http://ekai.pl/diecezje/gnieznienska/x77877/gniezno-magdeburg-polsko-niemiecka-pielgrzymka-ekumeniczna-zapowiedz/>) [11.03.2015].

Dziedzictwo poznańskich ewangelików

Niniejsza charakterystyka zinwentaryzowanych i wyselekcjonowanych obiektów dziedzictwa ewangelickiego uwzględnia ich stan obecny wzbogacony informacją, pochodzącą z przeprowadzonych badań ankietowych. Przedstawia ona procentowy udział osób mających zdolność zlokalizowania wskazanego obiektu na mapie Poznania oraz świadomych jego związku z działalnością poznańskich ewangelików. Sondaż diagnostyczny zrealizowany został na potrzeby pracy dyplomowej (licencjackiej) autora na grupie 95 respondentów – osób mieszkających bądź na co dzień pracujących w Poznaniu (49 kobiet i 46 mężczyzn), w formie wywiadu kwestionariuszowego przeprowadzonego w centrum miasta. Dobór ankietowanych był losowy. Najliczniejszą zbiorowość badaną stanowiły osoby w przedziale wiekowym 15-24, studenci i uczniowie poznańskich uczelni i szkół.

Kościół Wszystkich Świętych (dawny Zbór Świętego Krzyża)

Obiekt ten jest pierwszą murowaną świątynią ewangelicką, wzniesioną w latach 1777-1783, według projektu cenionego poznańskiego budowniczego i architekta A. Höhne, wpisującego w prostokątną bryłę budowli wewnątrz koliste z układem filarów wspierających empory (Ryc. 4). W kościele przeważają formy klasycystyczne, uwydatnione zwłaszcza w zewnętrznej elewacji. Niewysoka wieża, wyrażająca metaforycznie triumf w walce protestantów o wolność wyznania, kryje w swojej podstawie główne wejście do świątyni, ozdobione portalem z rzeźbami świętych apostołów, Piotra i Pawła. W ciekawy sposób została upamiętniona data ukończenia budowy świątyni, którą odczytujemy jako chronogram z łacińskiej sentencji umieszczonej nad drzwiami. W amfiteatralnym wnętrzu, które skupia uwagę obserwatora na planie doskonałym, zbliżonym do okręgu, dominują jasne barwy z udziałem bieli przeplatanej się ze złotem, doświetlane naturalnie przez prostokątne, zamknięte półkolem okna. Majestatycznie wznoszące się dwukondygnacyjne empory, pierwotnie przeznaczone dla chórów męskich, nie zaburzają uzyskanego wrażenia spokoju, pozwalają za to skierować wzrok ku pseudokopule, będącej jednym z wielu przejawów wykorzystania stylu zwanego barokowym klasycyzmem. Rokokowe prospekty organowe, zachowany z pierwotnego wyposażenia kościoła na ścianie wschodniej oraz dobudowany w XX w. na ścianie północnej, świadczą o dużej możliwości i walorach artystycznych tego największego poznańskiego instrumentu [Błaszczyk 2001, s. 50-121].

Ryc. 4 Kościół
Wszystkich
Świętych - wnętrze
Źródło:
<http://www.grobla.info/pl/galeria>
[27.04.2017]

Po 1945 r. kościół stopniowo przystosowywano do liturgii rzymskokatolickiej, wskutek czego część detali architektonicznych, ściśle związanych z ewangelikami, została usunięta. Do czasów współczesnych, poza stałymi elementami wyposażenia, zachowane zostało jedynie epitafium hojnego ofiarodawcy zboru, Zygmunta Fryderyka Goebła [Błaszczuk 2001, s. 122-123].

Oprócz samej bryły kościoła na liście zabytków znajduje się również budynek dawnej pastorówki i szkoły oraz brama wjazdowa od strony ul. Ewangelickiej, które w naturalny sposób zamykają teren pierwszej murowanej świątyni ewangelickiej miasta Poznania.

Obiekt ten potrafi zlokalizować 61% badanych, a 33% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Pałac Górków (dawne miejsce spotkań poznańskich ewangelików)

Obecna bryła budynku Pałacu Górków, będącego siedzibą Muzeum Archeologicznego, jest powojenną rekonstrukcją tego obiektu. Dawna kaplica magnacka rodziny Górków stała się pierwszym miejscem spotkań modlitewnych poznańskich ewangelików, w latach 1562 – 1593. Choć po kaplicy nie ma obecnie śladu, to zachowany i eksponowany współcześnie wczesnorenesansowy portal oraz wewnętrzny dziedziniec z krużgankami, znajdowały się w gmachu już w XVI wieku [Jakimowicz 1998, s. 28-31].

Obiekt ten potrafi zlokalizować 53% badanych, a 29% ma świadomość jego związku z ewangelikami.

Gmach III LO im. św. Jana Kantego (dawniej Gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma)

Szkoła utworzona została w wyniku podziału istniejącego wcześniej jedynego gimnazjum w mieście na dwie szkoły – katolickie gimnazjum im. św. Marii Magdaleny oraz protestanckie gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma, które w takiej formie przetrwało do 1920 roku (Ryc. 5). Pierwotnie placówka mieściła w klasycystycznym budynku mieszkalnym znajdującym się na rogu ul. Strzeleckiej i ul. Strzałowej; została rozbudowa w latach 1856-1857 wg projektu F. Butzkego, w formach zwanych *Rundbogenstil*, czyli w tzw. stylu arkadowym. Dalsza rozbudowa, w wyniku której powstała m.in. charakterystyczna aula z trzema wielkimi oknami, miała miejsce w latach 1871-1873, wg projektu H. Kocha (źródło: tablica informacyjna umieszczona na gmachu szkoły).

Obiekt ten potrafi zlokalizować 76% badanych, a 11% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Ryc. 5 Gmach III Liceum
Ogólnokształcącego
Źródło: Fot. Artur Żyto.

Kościół metodystyczny Świętego Krzyża (dawny kościół staroluterski)

Kościół, nazywany często staroluterskim, został wzniesiony w latach 1885 – 1886 według projektu B. Belowa. Po II wojnie światowej świątynia została odbudowana i przeznaczona od 1946 r. dla Kościoła Ewangelicko-Metodystycznego (Ryc. 6). Pierwotne wyposażenie nie zachowało się. Jednonawowe wnętrze odznacza się prostotą – ołtarz,

kazalnica oraz umieszczona w ścianie ołtarzowej alegoria Ostatniej Wieczerzy świadczą o protestanckim charakterze świątyni. Umieszczone w kościele witraże, będące ilustracją „Przypowieści o siewcy”, powstały w latach 1970-1984 i pochodzą z zakładu Z. Kośmickiego. Przy prezbiterium znajduje się tablica pamiątkowa poświęcona pamięci ks. J. Kusa (1919 – 1988), superintendenta okręgu, będącego zarazem jednym z prekursorów ruchu ekumenicznego na terenie Wielkopolski. Kościół ten jest jedyną poznańską świątynią, powstałą na fali reformacji, która przez cały okres swojego istnienia, do czasów współczesnych, służy ewangelikom - metodystom [Sobczak 2006, s. 91].

Ryc. 6 Kościół Metodystyczny św. Krzyża

Źródło: fot. Artur Żyto.

Od zachodu budynek otoczony jest parkiem im. J.H. Dąbrowskiego, na którym pierwotnie znajdował się, zlikwidowany po II wojnie światowej cmentarz służący wiernym ze zboru św. Krzyża przy ul. Grobla oraz kalwińskiej wspólnoty św. Piotra, której kościół znajdował się u zbiegu ul. Krysiewicza i Półwiejskiej. W cokole otaczającym wejście do świątyni umieszczone zostały dwie zachowane z cmentarza kolumny nagrobkowe.

Obiekt ten potrafi zlokalizować 55% badanych, a 38% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Kościół Maryi Królowej (dawny Zbór Świętego Mateusza)

Dawny ewangelicki kościół św. Mateusza wybudowany został w latach 1904-1907, według projektu O. Hossfelda – berlińskiego architekta, który równolegle wykonał projekt wznoszonej w tym samym czasie ewangelickiej świątyni na poznańskim Łazarzu [Kurzawa, Kuszczalski 2006, s. 225-227]. W zewnętrznej bryle budynku na szczególną uwagę zasługuje główny portal utrzymany w manierystycznej formie z charakterystycznym dla secesji ornamentem okuciowym. We wnętrzu świątyni zachowane zostały charakterystyczne empory oraz chrzcielnica z 1907 r. (Ryc. 7). Przystosowanie świątyni do sprawowania liturgii rzymskokatolickiej miało miejsce w latach 1962-1972. Pod nadzorem W. Taranczewskiego wykonana została polichromia, nawiązująca treścią do patronki parafii. Na uwagę zasługują również stacje drogi krzyżowej, wykonane w rzadko spotykanej technice sgraffito oraz ofiarowany parafii XVII wieczny obraz Koronacji Najświętszej Maryi Panny, a także krucyfiks górujący na belce tęczowej nad prezbiterium [Mrugalska-Banaszak 1999, s. 276-281].

Ryc. 7 Kościół Maryi Królowej - wnętrze

Źródło: fot. Artur Żyto.

Kościół ten jest jedynym spośród wszystkich spotkanych na proponowanym szlaku, który upamiętnia genezę jego powstania oraz obecność wspólnoty ewangelickiej, co wyraża odsłonięta w 100-lecie wzniesienia obiektu tablica pamiątkowa, wmurowana w kruchcie (Ryc. 8). W okolicy świątyni znajduje się poewangelicki dom zborowy przy ul. Wierzbicice 45, gdzie obecnie mieści się m.in. Urząd Skarbowy.

Obiekt ten potrafi zlokalizować 74% badanych, a 37% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Ryc. 8 Tablica upamiętniająca wildeckich ewangelików

Źródło: fot. Artur Żyto.

Gmach Akademii Muzycznej (dawny Dom Ewangelicki)

Obiekt wzniesiony został w latach 1907 – 1909 według projektu O. Johannisa z Charlottenburga. Pierwotnie znajdował się tutaj Dom Ewangelicki z chrześcijańskim przytułkiem *Evangelisches Haus mit Christlichem Hospiz*, będący miejscem spotkań kulturalnych wielkopolskich i poznańskich ewangelików. W obiekcie mieściła się m.in. sala posiedzeń, sala rozrywkowa (obecna aula koncertowa), biblioteka i restauracja oraz pokoje gościnne. Budynek odznacza się w swojej architekturze wplecionym motywem secesyjnym charakterystycznym dla pruskiego budownictwa (Ryc. 9). Od 1945 r. budynek zajmuje Akademia Muzyczna im. I. J. Paderewskiego [Piotrowska 2006, s. 120-122].

Obiekt ten potrafi zlokalizować 62% badanych, a 27% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

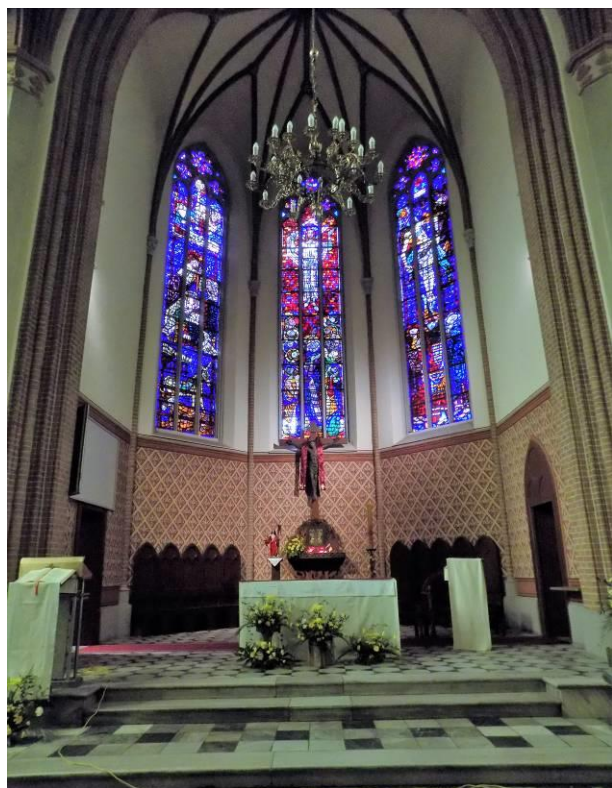

Ryc. 9 Gmach Akademii Muzycznej

Źródło: fot. Artur Żyto.

Kościół Najświętszego Zbawiciela (dawny Zbór Świętego Pawła)

Ewangelicki kościół św. Pawła był pierwszym wydzielonym z gminy św. Krzyża. Świątynia wzniesiona została w latach 1866-1869 według projektu berlińskiego architekta F. A. Stülera, przy udziale J. Hochbergera i określana bywa jedną z jego najwspanialszych budowli sakralnych, odznaczającej się harmonią, lekkością, strzelistą i dostrzegalną z oddali wieżą oraz detalami architektonicznymi [Krzyślak 2003, s. 10-30]. Kościół jest pierwszą zrealizowaną neogotycką budowlą sakralną miasta. Halowe wnętrze świątyni podzielone jest przez sześć filarów ozdobionych liściastymi kapitelami, na których oparte są otaczające nawę

główną empory, przykryte sklepieniem gwiaździstym (Ryc. 10). Ceramiczna dekoracja gotycka nawiązuje w swojej formie do kręgu architektury pomorsko-brandenburskiej. Na uwagę zasługuje portal główny, w którego zwieńczeniu znajduje się zagłębienie z odlewem głowy Chrystusa, tzw. tondo. Jednym z najcenniejszych elementów historycznych świątyni są pochodzące z 1912 r. organy. Powojenne dostosowanie prezbiterium do celów liturgii rzymskokatolickiej zostało dobrze wkomponowane w zachowane elementy: ławki, oryginalną posadzkę oraz empory. Przeprowadzone w 2002 r. prace konserwatorskie przywróciły świątyni dawny blask. [Krzyślak 2003, s. 88-97].

Ryc. 10 Kościół Najświętszego Zbawiciela - wnętrze

Źródło: fot. Artur Żyto.

Wokół kościoła warto zwrócić uwagę na dawny neogotycki dom zborowy, z widocznym wmurowanym na poziomie piwnicy kamieniem węgielnym z widniejącą na nim datą „1886”. Budynek ten był pierwszą celowo nieotynkowaną budowlą ceglana XIX wiecznego Poznania, przeznaczoną na pełnienie funkcji mieszkalnej.

Ciekawostką historyczną związaną z duszpasterstwem ewangelickim w zborze św. Pawła jest fakt, że duchowni z tej parafii sprawowali również opiekę nad kaplicą ewangelicką umieszczoną w zamku cesarskim. Zaprojektowana w stylu bizantyjskim kaplica zamkowa wzorowana była na słynnej, pochodzącej z XII w. Kaplicy Palatina, znajdującej się w Palermo. Obiekt w swojej pierwotnej formie nie istniał długo, bo zaledwie 26 lat. W latach II wojny światowej miejsce to zostało na polecenie A. Hitlera przebudowane i zamienione na jego osobisty gabinet. Niektóre elementy wyposażenia wnętrza zostały jednak zachowane i znajdują się obecnie w poznańskiej katedrze.

Obiekt ten potrafi zlokalizować 90% badanych, a 38% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego (dawny Zbór Świętego Łukasza)

Nowa gmina ewangelicka w podpoznańskich Jeżycach wydzielona została z parafii św. Pawła, a na patrona wznoszonego w latach 1892-1894 kościoła wybrano św. Łukasza. Do realizacji koncepcji budowy wykorzystano projekt O. Hirta o formach neogotyckich, utożsamianych z typowo germańskim stylem. Charakterystyczną cechą świątyni, wskazującą na jej ewangelickie założenie, są drewniane empory poprowadzone wokół trzech ścian nawy

[Kurzawa, Kuszczalski 2006, s. 213-215]. Kościół odznacza się prostotą wnętrza, kontrastującą ze wznoszoną w podobnym okresie katolicką świątynią w okolicy (Ryc. 11). Z pierwotnego wyposażenia wnętrza do czasów współczesnych przetrwały organy, ławki, a także chrzcielnica, pełniąca obecnie funkcje kąpieli, z widocznym w cokole nazwiskiem ofiarodawcy w języku niemieckim, a także wieszakowa konstrukcja wieży dachowej. Umieszczony na wieży kościelnej zegar wykonany został w 1897 r. w berlińskim warsztacie G. Richtera, który podobny czasomierz wykonał również dla poznańskiego zamku cesarskiego. Niewątpliwą osobliwością kościoła jest jego funkcjonowanie jako świątyni garnizonowej, w wyniku otrzymanej pomocy finansowej na jego budowę, z Departamentu Ekonomicznego Ministerstwa Wojny w Berlinie [Kurzawa, Kuszczalski 2006, s. 213-215].

W kościele znajdują się tablice liczne tablice pamiątkowe, poświęcone przede wszystkim poległym żołnierzom Wojska Polskiego w latach 1939-1945 r.

Ryc. 11 Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego - wnętrze

Źródło:

http://wzipoznan.wp.mil.pl/pl/60_2135.html [dostęp dnia 27.04.2017]

Ciekawe rozwiązanie architektoniczne, z uwzględnieniem dbałości o zachowanie charakterystycznego stylu architektonicznego miejsca zastosowano dobudowując w 1990 r. nową część plebanii do wzniesionej w 1899 r. dawnej pastorówki, na której zachowała się, niemożliwa jednak do odczytania, inskrypcja w języku niemieckim.

Obiekt ten potrafi zlokalizować 62% badanych, a 33% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Kościół Św. Anny (dawny Zbór Chrystusa)

Ewangelicki kościół dla Zboru Chrystusa powstał w latach 1904-1907 według projektu berlińskiego architekta O. Hossfelda. Neogotycka świątynia wzniesiona została na planie krzyża greckiego z charakterystyczną, dominującą w okolicy, ośmioboczną wieżą, wspierającą się na kruchcie z trzema portalami prowadzącymi do wnętrza (Ryc. 12).

Ryc. 12 Kościół św. Anny

Źródło: fot. Artur Żyto

Bryła kościoła różni się zasadniczo od pozostałych budowli ewangelickich w Poznaniu, m.in. przez wykorzystanie w elewacji rozwiązań secesyjnych, wyrażających się kontrastami fakturowymi, poprzez współistnienie gładkich, ceglanych murów z kamieniami granitu w przyziemiu czy rozetą we frontowej ścianie [Kurzawa, Kuszelski 2006, s. 219-221]. W ścianie nad prezbiterium na uwagę zasługują pochodzące z pierwotnego wyposażenia świątyni witraże autorstwa braci Linnemannów. Pomimo dość znaczącej przebudowy kościoła w latach 1953-1957, zachowane zostały pewne elementy architektoniczne: XIX-wieczna chrzcielnica, żyrandol, płaskorzeźby z dawnej ambony, krucyfiks wraz z rzeźbami aniołów z rozebranego w latach sześćdziesiątych ołtarza głównego i organy pochodzące ze znanej i cenionej firmy *Schlag und Söhne*. Na współczesne wyposażenie świątyni składa się m.in. polichromia autorstwa W. Taranczewskiego, umieszczony w prezbiterium polptyk ołtarzowy przekazany parafii w 2008 r., a znajdujący się wcześniej w kościele Najświętszej Marii Panny in Summo na Ostrowie Tumskim w Poznaniu również jego autorstwa, rzeźby Maryi i św. Anny, zdobiący boczny ołtarz XVIII wieczny obraz *Ecce Homo* oraz obraz św. Anny.

Na obejściu kościoła zachowały się poewangelickie zabudowania, na które składa się dawna pastorówka oraz tzw. dom katolicki. Ciekawa historia związana jest z poświęceniem świątyni, której budowie patronowała cesarzowa Augusta Wiktoria. Uroczystość oddania łazarskiego kościoła do użytku uświetniona była przyjazdem księcia Fryderyk Wilhelma. Zgodnie z zachowanym przekazem, przed krzesłem przygotowanym dla księcia ukryty został pod dywanem gwóźdź dekarSKI, skierowany ostrzem ku górze. Dzięki spostrzegawczości ówczesnego pastora został on usunięty, a uroczystość przebiegła bez zakłóceń, o czym sami wierni dowiedzieli się dopiero 25 lat później [Kiec 1998, s. 94].

Obiekt ten potrafi zlokalizować 37% badanych, a 26% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Park im. Gustawa Manitiusa

Park położony jest u zbiegu ulic Grunwaldzkiej i Reymonta. Utworzony został w 1952 roku, jako Park Zwycięstwa, na terenie dwóch dawnych cmentarzy ewangelickich należących do parafii św. Łukasza i św. Pawła, powstałych w 1895 roku. Cmentarzom towarzyszyła pierwotnie zabudowa mieszkalno-gospodarcza wraz z dwoma kaplicami, a całość terenu dopełniana była starannie dobraną roślinnością. Pozostałości starodrzewu z dużym prawdopodobieństwem wyznaczają przebieg głównych alei nekropolii. Na terenie parku znajdują się monument poświęcony obecnemu patronowi parku – ks. seniorowi G. Manitusowi (Ryc. 13). W związku z rozbudową w latach 60- tych ul. Grunwaldzkiej wiele zabudowań zostało zrównanych z ziemią, w tym przede wszystkim kaplica należąca do gminy św. Łukasza² oraz dom grabarza [Hałas-Rakowska 2011a, s. 140-151]. Obecnie jedyną pozostałością po cmentarzach jest neogotycka, dawna kaplica cmentarna z wydzieloną kostnicą, należąca do gminy św. Pawła, a oddana do użytku w 1896 r.

Obiekt ten potrafi zlokalizować 43% badanych, a 32% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

² W latach 1947 – 1952 kaplica ta wykorzystywana była przez wiernych Kościoła Polskokatolickiego. Z kaplicy zachował się do czasów obecnych obraz olejny „Ukrzyżowanie Chrystusa”, który znajduje się obecnie w głównym ołtarzu polskokatolickiego kościoła św. Kazimierza przy ul. Bydgoskiej, na poznańskiej Śródcie [Hałas– Rakowska 2011a, s. 144].

Ryc. 13 Dawna kaplica cmentarna oraz pomnik G. Manitiusa w parku im. G. Manitiusa

Źródło: fot. Artur Żyto.

Szpital Kliniczny im. Heliodora Święcickiego (dawny Zakład Diakonisek)

W latach 1909 – 1911 wzniesiony został przy obecnej ul. Przybyszewskiego kompleks szpitalno-ogrodowy Zakładu Sióstr Diakonisek, ze składek pieniężnych mieszkańców Berlina i Poznania. Architektura obiektów nawiązywała swoją neogotycką formą do znajdujących się już wcześniej, po drugiej stronie ulicy, zabudowań dwóch cmentarzy ewangelickich [Hałas- Rakowska 2011a, s. 148-149]. W czasie II wojny światowej szpital znalazł się pod zarządem okupanta, a od 1946 r. należał do Uniwersytetu Poznańskiego (obecnie wyodrębniony z Uniwersytetu Poznańskiego, Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu). W skład zabytkowego kompleksu wchodzi budynek szpitala z domem zakonnym i kaplicą, kostnica, budynek oddziału dla zakaźnie chorych, pralnia oraz maszynownia. Spójne założenie zieleni, wypełniające przestrzeń między budynkami i je otaczające, urozmaicone było antropogenicznymi skarpami, co stanowiło razem jeden z najładniejszych ogrodów XX wiecznego Poznania [Hałas-Rakowska 2011b, s. 126-127]. W holu wejściowym obok tablicy upamiętniającej 100-lecie szpitala oraz popiersia Heliodora Święcickiego znajduje się również wystawa fotografii poświęcona założycielkom szpitala – siostrom diakoniskom. Z terenu szpitalnego została wydzielona kaplica, użytkowana pierwotnie jako kostnica. Obecnie służy ona Kościołowi Chrześcijan – Baptystów [Żyto 2017, s. 386].

Obiekt ten potrafi zlokalizować 49% badanych, a 26% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Kościół pw. Łaski Bożej

Kościół zbudowano w latach 2002-2004 według projektu L. Czernika, G. Czernika i I. Całus. Modernistyczna budowla jest jednonawowa, usytuowana na osi wschód-zachód i przylega bezpośrednio do budynków centrum parafialnego. Wąskie okna oraz ostrołukowa konstrukcja dachu w zestawieniu z elewacją licowaną klinkierem, pozwalają kojarzyć to miejsce z dawnymi kościołami ewangelickimi Poznania, spośród których część utrzymana była w stylu neogotyckim. Wnętrze zaprojektowane zostało przez W. Wróblewskiego i nawiązuje w swojej formie do tradycyjnego, niemieckiego budownictwa sakralnego, charakterystycznego dla lat dwudziestych XX w. Podobnie, jak w kaplicy znajdującego się nieopodal szpitala, również i tutaj można odnaleźć motyw będący symbolem Trójcy Świętej – potrójne okna we wschodniej ścianie prezbiterium. Nad ołtarzem, ozdobionym greckimi literami *Alfa* i *Omega* góruje kolisty, monochromatyczny witraż z zarysowanym wizerunkiem

Chrystusa i wkomponowanym krzyżem [Sobczak 2006, s. 90], natomiast po bokach znajduje się chrzcielnica i ambona (Ryc. 14).

Ryc. 14 Kościół Łaski Bożej - wnętrze

Źródło:

<http://www.obiektysakralne.pl/e-katalog/p-h-u-sufmartech,167,3,1,,wizytowka.html>
[27.04.2017]

Na terenie otaczającym kościół znajduje się odsłonięta w 2007 r. tablica pamiątkowa poświęcona pamięci ks. S. Dambrowskiego, seniorowi zborów w Poznaniu i Wilnie, pisarzowi religijnemu, twórcy Postylli chrześcijańskiej – zbioru kazań. Za świątynią znajduje się nagrobek ks. seniora T. Raszyka, proboszcza poznańskiej parafii ewangelicko-augsburskiej w latach 1980 – 2012, a także pomnik będący wyobrażeniem cnót ewangelicznych, zawierający inskrypcje w języku polskim i niemieckim. W jubileuszowym roku 2017, w zewnętrznej ścianie domu parafialnego umieszczona została rzeźba przedstawiająca Różę Lutra.

Obiekt ten potrafi zlokalizować 39% badanych, a 42% ma świadomość jego związku z poznańskimi ewangelikami.

Podsumowanie

Dokonana inwentaryzacja terenowa poprzedzona i uzupełniona przeglądem literatury utwierdza w przekonaniu o potencjale kulturowo-turystycznym tkwiącym obiektach poewangelickich rozlokowanych w różnych częściach miasta. Historia większości z nich, opuszczonych wskutek powojennych migracji, pozostawiła w poznańskim krajobrazie pewnego rodzaju „dziedzictwo pozbawione dziedziców” (Tomaszewski 2005, s. 9), które stopniowo adaptowano i z biegiem czasu zaczęto traktować „jak swoje”. W kontekście turystyki religijno-poznawczej zachowane do czasów współczesnych materialne dziedzictwo ewangelików obejmuje przede wszystkim budowle wzniesione w różnych stylach architektonicznych (renesansowym, klasycystycznym, neogotyckim, secesyjnym), odznaczające się wewnątrz tak bardzo różniącym się od pozostałych, katolickich świątyń Poznania. Ze względu na dobrą akustykę we wnętrzach tych odbywają się często koncerty organowe, które dodatkowo wzbogacają atrakcyjność kulturową wspomnianych miejsc. Obiekty *sacrum* i *profanum* są wyrazem codziennego życia ewangelików, przejawiającego się na płaszczyźnie religijnej, kulturowej i społecznej. Przeprowadzone badania potwierdziły przyjętą wcześniej hipotezę. Wiele miejsc będących wyrazem dziedzictwa ewangelickiego jest rozpoznawane przez poznaniaków, jednak już znacznie mniejszy odsetek respondentów jest świadomy ich protestanckiej genezy (Tab. 1).

Tab. 1. Zestawienie wyników badań ankietowych

Nazwa obiektu	Poprawność lokalizacji	Świadomość dziedzictwa
Kościół Wszystkich Świętych	61%	33%
Pałac Górków	76%	11%
Kościół metodystyczny	55%	38%
Kościół Maryi Królowej	74%	37%
Gmach Akademii Muzycznej	62%	27%
Kościół Najświętszego Zbawiciela	90%	38%
Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego	62%	33%
Kościół św. Anny	37%	26%
Park im. Gustawa Manitiusa	43%	32%
Szpital Kliniczny im. H. Święcickiego	49%	26%
Kościół Łaski Bożej	39%	42%

Źródło: opracowanie własne

Mając na uwadze odradzające się współcześnie krajoznawstwo, czego wyrazem jest m.in. liczny udział mieszkańców w darmowych wycieczkach z przewodnikiem odbywających się cyklicznie w różnych częściach miasta, można przypuszczać, że kompleksowo zestawione i udostępnione informacje o obiektach poewangelickich zachęciłyby wiele osób do odwiedzenia tych miejsc. Ich potencjał kulturowo-turystyczny doceniony został również przez Wydział Kultury Urzędu Miasta Poznania. W ramach kolejnej edycji konkursu Centrum Warte Poznania, mającej na celu pozyskanie koncepcji kulturowych uatrakcyjnających wskazane obszary miasta, zaproponowany przez autora niniejszego opracowania projekt gry turystycznej „Śladami poznańskich ewangelików” znalazł się w gronie laureatów. W lipcu 2017 r. planowana jest promocja wspomnianej gry, zachęcające mieszkańców i gości do odwiedzania wskazanych na planszy miejsc, wyszukania informacji i detali architektonicznych oraz rozwiązania na ich podstawie zadań. Kartę startową będzie można pobierać z punktów Centrum Informacji Miejskiej lub ze strony internetowej <http://gryturystyczne.pl/>. Tego typu sposób promocji obiektów poewangelickich wpisuje się w ramy współczesnego modelu turystyki określanego mianem 3xE (*Entertainment, Excitement, Education* – Rozrywka, Ekscytacja, Edukacja), dostępnego zarówno do młodszych jak i starszych mieszkańców i turystów. Propozycja ta, stanowiąca być może punkt wyjściowy do utworzenia w przyszłości szlaku religijno-poznawczego, przyczynić się może do ocalenia od zapomnienia miejsc na co dzień mijanych, a także zainteresowania mieszkańców i turystów obiektami zlokalizowanymi poza centrum miasta. Zwiedzanie obiektów poewangelickich pobudza do kulturowego i krajoznawczego rozwoju mieszkańców i turystów poprzez zaspokojenie ludzkiej potrzeby poznawczej, a powyższy ich przegląd i prezentacja mogą zachęcić do samodzielnego zapoznania się z nimi.

Bibliografia

- Błaszczak I., 2003, *Dawny zbór Świętego Krzyża na Grobli*, Wyd. Miejskie, Poznań
- Bojarski T., 2012, *Ewangelicy we Włocławku i okolicach* dostęp online http://projekt.ckziu.wloclawek.pl/marzec-kwiecien_s6.html [27.04.2017]
- Domasłowski J., 2005, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Poznaniu i w Zachodniej Wielkopolsce w latach 1919-2005*, Wyd. Parafia Ewangelicko-Augsburska w Poznaniu, Poznań
- Dworecki Z., 1992, *Mniejszość niemiecka w Poznaniu w latach II Rzeczypospolitej*, [w:] Wiesiołowski J. (red.), *Niemcy i Żydzi w Poznaniu*, Wyd. NEW TON s.c., Poznań
- Gawęł Ł., 2011, *Szlaki dziedzictwa kulturowego*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków

- Hałas-Rakowska H., 2011a, *Cmentarze gmin ewangelickich św. Pawła i św. Łukasza przy ul. Grunwaldzkiej* [w:] Wiesiołowski J. (red.), *Kronika Miasta Poznania. Grunwald*, Wyd. Miejskie Poznań, Poznań
- Hałas-Rakowska H., 2011b, *Założenia zieleni na Grunwaldzie na początku XX wieku. Od ogrodu ss. diakonisek po zieleńce międzywojnia* [w:] Wiesiołowski J. [red.], *Kronika Miasta Poznania. Grunwald*, Wyd. Miejskie Poznań, Poznań
- Jakimowicz T., 1998, *Pałac Górków w Poznaniu*, Wyd. Miejskie, Poznań
- Kiec O., 1998, *Ewangelicka parafia Chrystusa na Łazarzu 1902-1945*, [w:] J. Wiesiołowski (red.), *Kronika Miasta Poznania. Święty Łazarz*, Wyd. Miejskie, Poznań, ss. 87-107
- Kiec O., 2001, *Protestantyzm w Poznańskim 1815-1918*, Wyd. Semper, Warszawa
- Kiec O., 2015, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Wyd. Instytut Kultury Popularnej, Poznań
- Kosiewicz J., 2003, *Turystyka pątnicza – perspektywa teoretyczna i historyczna* [w:] J. Bergier, Żbikowski (red.), *Turystyka a religia*, Wyd. PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska, s. 27-34
- Krzyślak B., 2003, *Dawny kościół św. Pawła na Fredry*, Wyd. Miejskie, Poznań
- Kurzawa Z., Kusztelski A., 2006, *Historyczne kościoły Poznania. Przewodnik*, Wyd. Drukarnia i Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań
- Machowska M., Wałkowska J., 2015, *Ewangelicy w Gminie Kórnik*, Wyd. Fundacja Hereditas Culturalis, Poznań
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy.*, Wyd. KMB DRUK, Gniezno
- Mikos von Rohrscheidt A., 2013, *Religia jako przedmiot poznawczych zainteresowań turysty. Analiza fenomeny i oferty kulturowej turystyki* [w:] *Turystyka Kulturowa*, nr 5, s. 86-102, Poznań
- Mikos von Rohrscheidt A., 2016, *Analiza programów imprez turystycznych jako podstawa typologii uczestników turystyki religijnej* [w:] *Folia Turistica*, nr 39, s. 65-99, Kraków
- Mrugalska-Banaszak M., 1999, *Wielka dzielnica Poznania 1253-1939*, Wyd. Miejskie, Poznań
- Paradowska M., 2008, *Poznań. Zabytki bamberskie*, Wyd. Miejskie Poznań, Poznań
- Witkowski R., 2012, *Żydzi w Poznaniu. Krótki przewodnik po historii i zabytkach*, Wyd. Miejskie Poznań, Poznań
- Piotrowska M., 2006, *Poznański standard. Hotele przy Świętym Marcinie* [w:] Wiesiołowski J. (red.), *Święty Marcin*, Wyd. Miejskie, Poznań
- Sobczak J., 2006, *Kościół Poznania*, Wyd. Debiuty, Poznań
- Tomaszewski A., 2005, *Ekumenizm kulturowy w jednoczącej się Europie* [w:] Rudkowski T. (red.), *O zabytkach. Opieka, ochrona, konserwacja*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa
- Trzeciakowski L., 1992, *Polacy i Niemcy w życiu codziennym w Poznaniu w XIX wieku* [w:] Wiesiołowski J. [red.], *Niemcy i Żydzi w Poznaniu*, Wyd. NEW TON s.c., Poznań
- Wojtczak M., 2009, *Diakonissenanstalt w Poznaniu. Od Zagórza do Königsstrasse (1865-1875)* [w:] F. Lenort, P.F. Neumann (red.), *Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski Tom 4*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu Wydział Teologiczny, Poznań
- Żerański M., 2009a, *Ewangelicy w Cieszynie*, Wyd. Pracownia na Pastwiskach, Cieszyn
- Żerański M., 2009b, *Ewangelicy w Wągrowie*, Wyd. Pracownia na Pastwiskach, Cieszyn
- Żerański M., 2010, *Ewangelicy w Wiśle*, Wyd. Pracownia na Pastwiskach, Cieszyn
- Żerański M., 2011, *Szlak ewangelicki w Słupsku – przewodnik turystyczny*, Wyd. Pracownia na Pastwiskach, Cieszyn
- Żyto A., 2016, *Kościół garnizonowy przy ul. Szamarzewskiego*, [w:] M. Mrugalska-Banaszak (red.), *Kronika Miasta Poznania. Jeżyce II*, Wyd. Miejskie Poznań
- Żyto A., 2017, *Potencjał obiektów poewangelickich w kontekście turystyki kulturowej Poznania*, [w:] K. Borodako (red.), *Współczesne oblicza turystyki*, Wyd. Proksenia, Kraków, s. 378-387

Artykuł opracowano w oparciu o pracę licencjacką, pt. "Śladami poznańskich ewangelików - projekt szlaku kulturowego" napisaną w Katedrze Turystyki i Rekreacji pod kierunkiem dr Ilony Potockiej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, czerwiec 2015

Following the protestants steps in Poznan

Key words: religious-cognitive motivated tourism, protestants in Poznan, cultural heritage

Abstract

The organised development of religious activity of protestants religious minority in Poznań dates in the middle of 16th century. From that time, the cultural landscape of the city has been increased in different kinds of places and buildings, connected with the activity of protestants. At the end of the second world war many of the evangelical churches had been taken over by Catholics, whilst community facilities had been adapted for different functions. The main aim of this article is present the result of inventory which was complemented with information obtained from the literature review. It allowed to mark out in the city some valuable places connected with protestants heritage. As the tourism values there might have been perceived as the base of religious tourism trail, especially dedicated for those, who are interested in the local history as well as the development of protestants religion. In this issue the questionnaire survey has been conducted among citizens of Poznań. Owing to the fact it was possible to estimate if people can easily localize the particular places and buildings connected with protestants in the city and if they know about theirs evangelical origin. Most of the interviewees are able to locate indicated places, but only a quarter of them is aware of their history. Pointing out the protestants heritage could encourage the inhabitants and tourists to learn about the meaning of this religious minority in Poznań and to commemorate their heritage during this special year, when protestants celebrate the 500-anniversary of Reformation.